

DE LA *BORTEN* LA *VĂLITURĂ*. ETAPE DIN VIAȚĂ, SIMBOLISM ȘI MORFOLOGIE STILISTICĂ. *BORTENELE* DIN COLECȚIA MUZEULUI ASTRA

Camelia ȘTEFAN, Iulia TEODORESCU*

Abstract

Borten (the hat made of black velvet) belongs to the category of folk costume accessories of the Saxon woman in Transylvania – present in all communities and mainly obeying the same paradigm. In this study, we want to present the woman's metamorphosis from child to adult, through the symbolism of head adorning element, mainly the manufacture of *borten*, its function, and the completion of the cycle by reaching the next stage in life, the adult married woman identified through *vălitura* placed on her head. We want to show all of this through seven *bortene* selected from ASTRA Museum's collection. Through this overview, we learn that this ritualistic hat was inherited from the German community. It is an item that adapts to the religious and memorial requirements. Stories describing acts of courage are associated with *borten*. They impose a strict moral conduct that must be obeyed by the person wearing it. It is assigned to an age of transition, from the innocence of the adolescence to the responsibility of adulthood. It is associated with the search and creation of individual moral character through the understanding of rules, and through the acknowledgment of those rules that reflect society's expectations. The symbolic moment when one stops wearing *borten* and takes on *vălitura* represents a child's loss of innocence, and stepping into a new life stage, that of married woman who will embrace motherhood in the future.

Keywords: Saxons, costume, girl, accessory, flowers, church, ritual, symbol.

Cuvinte-cheie: sași, costum, față, accesoriu, flori, biserică, ritual, simbol.

În portul sășesc femeiesc, unul dintre elementele identitare este pălăria fără boruri – *Bortenul de catifea* (ger. der *Samtborten*). Acesta se purta pe cap – fie peste cozile înfășurate, fie peste părul legat la spate într-o coadă împletită.

Bortenul constituie în sine o categorie de accesorii a costumului popular femeiesc sășesc din Transilvania, regăsit la toate comunitățile de sași și utilizat respectând eminentemente aceeași paradigmă.

În acest studiu ne dorim să prezentăm, cu exemple din colecția de *Bortene* a Muzeului ASTRA, metamorfoza femeii de la copil la

* Complexul Național Muzeal ASTRA, Sibiu – România.

adult. Aceasta este transpusă simbolic și ritualic prin obținerea *Bortenului*, ca mai apoi (peste ani – de asemenea în circumstanțe oficiale) să se renunțe la el prin primirea *văliturii de cap*, marcând următorul stadiu de viață, reprezentat de femeia măritată. Totodată, vom realiza o analiză stilistică a fiecărui obiect în parte, în corelație cu zona și evenimentul ceremonial cu care este asociat.

Bortenul, de forma unei toci, este o pălărie mai înaltă, tip cilindru (deschis la spate – reglabil), cu diametru pe circumferința capului. Exteriorul tocii este îmbrăcat în catifea neagră, de cele mai multe ori fără decor. Interiorul este căptușit cu materiale textile colorate, garnisite concentric în partea superioară cu dantele din fire metalice. Pe exterior, la spate sunt prinse panglici late, multicolore sau brodate, ale căror capete atârnă până la tivul poalelor, nefiind permisă depășirea acestora. În funcție de zona etnografică, panglici lungi și/sau scurte, elaborat brodate, sunt prinse cu ace colorate sau cu ace de vălitură.

Fata primește și folosește *Bortenul* pentru prima dată în fața comunității, în ziua confirmării¹, marcând simbolic părăsirea statutului de copil și anunțând intrarea acesteia în categoria fetelor de măritat². Din acest moment, *Bortenul* devine accesoriu obligatoriu al vestimentației pentru biserică și a celei de sărbătoare. Acesta este purtat în circumstanțe precise, fiind un element cu rol ritualic și nu unul uzual, un simbol al purității și castității – purtat cu mare onoare, fiind asociat de secole costumului de sărbătoare și în special celui de mers la biserică (Fig. 1).

O consemnare din localitatea Dealul Frumos, județul Sibiu, relatează sfatul unei mame către fiica proaspăt confirmată: *să porți cu mare cinste acest Borten* (dialect săsesc: *Tia sollt dengen Buirten än Ihren driun*)³ – afirmație care certifică un semn de apreciere, mândrie, dar și responsabilitatea unei conduite sociale și morale ireproșabile, pe care acest element de port trebuie să o insufle tinerei fete (Fig. 2).

¹ Confirmarea reprezintă pentru comunitatea săsească ziua în care tinerii cu vârste între 14-15 ani își mărturisesc credința în fața întregii comunități, primind pentru prima dată Sfânta Împărtășanie. Acest eveniment are loc, de regulă, în perioada pascală, marcând desprinderea de copilărie și intrarea oficială în rândul organizațiilor de băieți (*Bruderschaft*) și fete (*Schwesterschaft*) – moment important ce îi responsabilizează în cadrul comunității.

² Odată confirmați, tinerii își primesc locurile cuvenite în biserică – fetele în cor sau în partea din față, iar băieții în tribună (în galeria de la etaj).

³ <https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/kultur/9865-der-samtborten-kopfputz-der.html>, accesat la data de 12.04.2021.

Fig. 1. Slujbă religioasă, Biserica Evanghelică Nou Săsesc, județul Sibiu, începutul secolului al XX-lea. Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

Fig. 2. Gătirea fetei cu *Borten*, Sibiu, începutul secolului al XX-lea. Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

Cuvântul *Borten*, conform *Dicționarului etimologic al limbii germane*, provine din termenul *Borte*, cunoscut în regiunile vechi germane încă din secolele IX-X, și semnifică o bucată de țesătură în forma unei borduri sau tiv⁴. Proveniența *Bortenului* în costumul săsesc se presupune a fi de influență germanică. Este de menționat faptul că un element similar, numit în germană *die Boarta*, mai scund și cu alt tip de decor, se întâlnește în portul femeiesc al sorabilor⁵ din estul Germaniei, iar forme asemănătoare erau cunoscute în trecut în majoritatea landurilor din Germania de Sud (Bavaria Inferioară), Frieslandă de Nord, Saxonia-Anhalt și Elveția⁶.

Purtat mai întâi de tinerele patriciene din cetățile transilvănene, *Bortenul* este preluat și în comunitatea rurală la sfârșitul secolului al XVIII-lea, fiind adoptat pe termen lung ca element identitar al categoriei de vârstă, chiar și după ce *orășencele* au renunțat la utilizarea lui. În Transilvania, prima mențiune istorică în limba germană a *Bortenului* apare în regulamentul vestimentar din anul 1569 sub denumirea de *Borten de față mare* (ger. *Jungfernborten*)⁷. De asemenea, Emil Sigerus consemnează, în *Cronica orașului Sibiu*, faptul că în data de 18 noiembrie 1676 magistratul din Sibiu a emis un ordin care prevedea ca *Bortenul* să fie confiscat fetelor în fața Bisericii Evanghelice în cazul în care era prea înalt⁸. Aceste însemnări ne confirmă utilizarea elementului vestimentar, dar și existența unor reguli stricte pe care tinerele trebuiau să le respecte cu privire la îmbrăcăminte și conduită în cadrul comunității. Istoricul de artă Julius Bielz, în lucrarea *Portul popular al sașilor din Transilvania*, încadrează *Bortenul* în cea de-a doua fază de dezvoltare a portului săsesc, caracterizată prin dependența față de moda din Germania, care a durat până în anul 1526⁹.

⁴ Wolfgang Pfeifer, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Berlin, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998, p. 16.

⁵ În germană, termenul *Sorben* desemnează un popor slav care locuiește în regiunea Luzacia din estul Germaniei.

⁶ Hans Retzlaff, *Deutsche Bauertrachten*, Berlin, Atlantis Verlag, 1934, p. 135.

⁷ Rose Schmidt, Werner Förderreuther *Kirchen- und Festtagskleidung der Siebenbürger Sachsen: Lebendiger Brauch und gelebte Tradition im ländlichen Bereich*, München, Wort + Welt + Bild Verlag, p. 82.

⁸ Emil Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt*, Hermannstadt, Honterus Buchdruckerei und Verlangsanstalt der evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien, 1930, p. 17.

⁹ Julius Bielz, *Portul popular al sașilor din Transilvania*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956, p. 9.

În folclorul săseesc, sunt cunoscute povești care încearcă să explice apariția și încărcătura spiritual-emoțională a acestui element deosebit. Una dintre acestea ne povestește despre curaj, vitejie și empatie socială. Istorisirea ne parvine din localitatea săsească Dorolea, județul Bistrița-Năsăud, cunoscută în trecut sub numele de Bistrița Mică (Fig. 3) și relatează încercarea unor localnici de a se alia cu turcii pentru asediarea orașului Bistrița. Aflând despre acest plan, fiica clopotarului a ieșit, într-o zi de luni, pe ulițele orașului bătând în toabă, anunțând pericolul și salvând, astfel, localitatea de la invazie. În amintirea acestei fapte de curaj a fetei, în prima zi de luni din ianuarie se sărbătorește *Lunea juraților* (ger. *der geschworene Montag*). În seara ce preceda această sărbătoare, toate fetele din zona Bistriței se strâneau la dans purtând pe cap un element circular înalt, negru, care sugera toba. Astfel avem o posibilă explicație pentru elementul vestimentar *Borten*.

Klein-Bistrița, bei Bistrița.

Fig. 3. Familie din Dorolea, Bistrița-Năsăud, în costum de sărbătoare, începutul secolului al XX-lea. Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

Ce putem deduce din această poveste este că acțiunea se petrece în cetatea Bistriței, plasarea în timp fiind asociată cu invaziile turcești. Eroina este o fată tânără, nemăritată, cu calități morale și spirit civic ireproșabile. Obiectul salvator, toba, este ridicat la rang de cinste în dansul ritualic al fetelor de dinaintea *Lunii juraților* prin purtarea pe cap a cilindrului negru – forma *Bortenului*. Nu știm cât de veridică este această istorioară *De când poartă fetele în zona Bistriței Bortenul*, publicată de istoricul sas Viktor Roth în anul 1894¹⁰, dar cu siguranță cilindrul negru este o piesă pe care o regăsim în portul tuturor fetelor săsoaice nemăritate din zona Transilvaniei (Fig. 4).

Fig. 4. Intrarea în Biserica Evanghelică din Gușterița, județul Sibiu, 1909.
Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

Mai mult, *Bortenul* este dedicat, ca și în povestea de mai sus, unei anumite categorii de vârstă – adolescentelor – și impunea anumite obligații și responsabilități.

La el se renunță în momentul trecerii pragului de la adolescență la maturitate, prin preluarea simbolică, în momentul nunții, a văliturii *Bockelung* sau (în cazul femeilor mai în vârstă care nu au ajuns la măritiș) a năframei *Knüpfuch*.

¹⁰ Viktor Roth, *Seit wann tragen in der Bistritzer Gelände die Mädchen den Borten?*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, XVII. Hg., nr. 5, Hermannstadt, 1894, p. 60.

Asemenea costumului, *Bortenul* este adaptat stilistic în funcție de mediul urban sau rural (zona etnografică Sibiu, Bistrița, Țara Bârsei), de sărbătoarea sau de evenimentul religios la care se participă, având tot timpul o componentă statutară aparte. Dorim să precizăm că același *Borten* de confirmare este adaptat continuu în funcție de evenimentele religioase la care se participă prin schimbarea panglicilor ornamentale de pe spate (de exemplu, în localitățile Tâlmaciu și Slimnic din județul Sibiu, la confirmare, fetele poartă prins de *Borten* un voal alb subțire¹¹). Deși cilindrul în sine este de cele mai multe ori monocrom, indiferent de regiune, elementele de decor asociate (panglici, bijuterii, flori, cununi, voaluri) pot fi diferite, în funcție de criteriile enumerate mai sus și respectând cu rigurozitate regulamentele vestimentare impuse de comunitate (*Kleiderordnungen*)¹².

Totuși, indiferent de oraș, sat sau regiune, prin aceste obiecte vestimentare, familiile încearcă să își arate și să își stabilească rolul ierarhic și influența economică în societate. Cum este posibil acest lucru? Răspunsul este simplu: se apela la pălărieri consacrați, se achiziționau materiale deosebite, accesoriul devenind astfel un element de mândrie și de recunoaștere socială.

O primă clasificare a acestui tip de acoperământ de cap se distinge după diferențele zonale.

În mediul urban, *Bortenul* nu depășea șase centimetri înălțime și era împodobit cu perle și panglici aurii sau argintii. La sat, acesta era mai înalt (cca doisprezece-cincisprezece centimetri) și era împodobit la spate cu panglici colorate. Deși în mare parte cele două categorii par similare, acestea se disting prin diferențe în detaliile de execuție.

Un *Borten* cu o puternică influență orășenească din colecția Muzeului ASTRA este cel cu numărul de inventar 2252 P (Fig. 5), provenit din Gușterița¹³, județul Sibiu. Cilindrul scund din

Fig. 5. *Borten* (nr. inv. 2252 P).

Vedere laterală

¹¹ Horst Klusch, *Siebenbürgisch-sächsische Trachtenlandschaften*, Sibiu, Editura Honterus, 2014, p. 52.

¹² Regulament vestimentar emis de către magistraturile din Transilvania în secolele XVII-XIX. Horst Klusch, *op. cit.*, p. 17-34.

¹³ Localitatea Gușterița (ger. Hammersdorf), aflată la aproximativ doi kilometri de Sibiu, a fost încorporată în Municipiul Sibiu în anii 1940.

carton, desfăcut la spate, este atent învelit la exterior în catifea de bumbac bordo. Marginile catifelei sunt răsfrânte spre interior, peste bordurile longitudinale ale cartonului. Capetele scurte ale materialului sunt cusute la interior de căptușeală. Influența orășenească în realizarea *Bortenului* transcende prin decorarea exteriorului cu broderie fină, executată manual. Suntem impresionați de compoziția stilistică delicată a ghirlandei cu motive inspirate din natură (frunze, flori, spice, ghinde), dar și de complexitatea și varietatea firelor utilizate. Observăm tehnici de brodare (punct pictural, oblic, înaintea acului etc.) care combină fire textile mătăsoase, fire metalice subțiri sau spiralate, care, prin suprapuneri, creează texturi diferite. Cromatica este una delicată, caldă, de la alb, trecând prin nuanțe de bej și auriu, iar cele mai puternice accente sunt verdele oliv al lujerilor și maroul-coniac al ghindelor. Interiorul este unul sobru, fiind îmbrăcat cu panglică ripsată mătăsoasă, lată, albastră (acum albastru stins) și decorat concentric cu două șiruri paralele de dantelă metalică. Cu siguranță, de spate erau atârinate nelipsitele panglici multicolore care completau *Bortenul*. Din păcate, în colecția noastră acesta a intrat fără ele.

Bortenul din localitatea Miercurea Sibiului¹⁴, identificat cu numărul de inventar 11148 P (Fig. 6), are o înălțime de cincisprezece centimetri și un diametru pe circumferința capului de șaptesprezece centimetri. La spate,

Fig. 6. *Borten* (nr. inv. 11148 P).
Vedere laterală

capetele lui nu se închid, dar își păstrează forma de cerc cu ajutorul celor două sârme metalice profilate în formă de U, introduse sus și jos în materialul decorativ. Spațiul liber rămas între cele două margini este umplut, în acest caz, cu decupaje de hârtie. La exterior este prins carton cafeniu, iar la interior sunt suprapuse două tăieturi dreptunghiulare dintr-o revistă (portret de femeie acoperit de

un portret de bărbat). Aspectul exterior al *Bortenului* este sobru, dat de catifeaua neagră. Marginile catifelei sunt răsfrânte spre interior. Interiorul este căptușit cu materiale textile colorate, roșu cerat și maro cu flori și decorație metalică. Decorația plasată de la mijloc în sus constă în două rânduri concentrice, paralele de dantelă lucrată tip ciocănele, din fir metalic

¹⁴ Localitatea Miercurea Sibiului (ger. Reußmarkt) este situată la 41 de kilometri distanță de Sibiu.

argintiu și auriu cu aspect de fluturi. Tot la interior, baza *Bortenului* este decorată cu o bandă dublă din material cerat, roșu, finisată pe marginea superioară în colțișori. În acest caz, panglicile decorative de la spate cu care ne-am obișnuit sunt înlocuite cu un voal din material celulozic, de culoare albă, finisat în capete cu bordură roșie. Acesta este prins de *Borten* la spate, de partea inferioară. Voalul se purta ridicat, acoperind complet decupajul, dat peste marginea superioară a *Bortenului* și scos din nou pe spate pe la baza acestuia.

În zona Țării Bârsei, *Bortenul* (dial. săsesc *Böertchen*) este mai scund față de alte zone etnografice. Ca semn distinctiv prezintă în general atașate la spate fie două panglici de catifea neagră mai late, brodate cu fir metalic auriu, fie panglici de mătase brodate cu motive florale. Panglicile sunt încrucișate în partea de sus și fixate la spate cu ace. Părul împletit în două cozi era prins în formă de coroană în creștetul capului¹⁵ (Fig. 7).

Fig. 7. Grup de sași din Hărman, județul Brașov, începutul secolului al XX-lea. Se remarcă *Bortenul* mai scund cu panglicile late, în cazul fetelor confirmate.

Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

¹⁵ Ortrun Scola, Gerda Bretz-Schwarzenbacher, Annemarie Schiel, *Die Festtracht der Siebenbürger Sachsen*, München, Editura Callwey, 1987, p. 122.

În zona Bistriței *Bortenul* este tratat diferit prin abordarea stilistică și de formă, care fac recunoscutibilă apartenența de zona etnografică. Acesta are un diametru mai îngust decât în celelalte regiuni, uneori fiind chiar mai înalt și este de cele mai multe ori împodobit la spate și pe buza superioară cu mărgelile, dantele sau elemente mărunte de decor. La spate sunt prinse panglici bogate, multicolore. De specificat este faptul că panglicile de spate sunt parte componentă distinctivă identitară a *Bortenului* de Bistrița, fiind mai late, mai bogate, mai colorate și deosebite prin formă și estetică de restul pieselor din Transilvania. *Bortenul* se purta puțin înclinat spre frunte (Fig. 8).

Fig. 8. Miri și nuntași în costum de sărbătoare, din Dumitrița, județul Bistrița-Năsăud, începutul secolului al XX-lea. Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

Bortenele de Bistrița cu numerele de inventar 2567 P și 2577 P au o înălțime de cca cincisprezece centimetri. Deși nu sunt mai înalte decât alte *Bortene*, acestea au o circumferință mai mică, accentuând astfel impresia de înălțime. Ele se disting de celelalte obiecte analizate atât prin formă, cât și prin abordarea stilistică diferită a

exteriorului și a interiorului. Cilindrul complet îmbrăcat în catifea neagră este unit la spate prin coasere. În zona superioară, ambele *Bortene* bistrițene prezintă decorație exterioară, iar îmbinarea capetelor este mascată de o panglică colorată decorată discret cu paiete și mărgeluțe transparente.

Remarcăm modul de împodobire a *Bortenului* cu numărul de inventar 2567 P (Fig. 9), la care pe buza superioară este aplicată o stinghie de lemn modelată pe forma cilindrului. Cercul de lemn este atent învelit în fir textil mătășos gros, verde smarald, obținându-se aspectul de panglică profilată. La baza elementului decorativ sunt ancorate, cu fir textil verde, buchețele albe care sugerează flori de colț și lămâițe. Nu putem să nu descriem modul ingenios de obținere a acestor buchețele. Baza buchețelului este formată din sârmulițe subțiri albe, adunate în mănunchi învelit complet cu fir alb mătășos. De capetele libere (care ies din mănunchi) sunt prinse

Fig. 9. *Borten* (nr. inv. 2677 P).
Vedere spate

fie bobite sferice, fie ovoidale, albe. Centrul este marcat de paiete cu mărgele și floricele din hârtie cerată.

Fig. 10. Elemente globulare din
cretă și ceară
(microfotografie dinolite)

¹⁶ Buletin de analiză chimică – expert chimist principal Dana Văcariu: interior cretă, exterior ceară albă.

Spatele păstrează panglicile bogate. De aici se desprind patru panglici, două roșii pe mijloc (mai înguste) și două verde-turcoaz (mai late) pe laterale. Panglicile roșii sunt brațele aceleiași panglici, pliată în unghi și cusută pe interiorul *Bortenului*. Cele două marginale, stânga dreapta, mai late, sunt dublate pe spate, în partea superioară, cu panglici decorative înguste roșu-cora. Se observă pragmatismul, dar și atenția posesoarei pentru detaliu – obținând astfel nu numai ținuta panglicilor, dar oferind și un joc estetic de culoare în cazul în care acestea se vor întoarce în timpul mișcării. Lizierele superioare ale celor două panglici verde-turcoaz sunt garnisite cu mărgeluțe cromate mici (dodecaedre), plasate în meandru dublu, intersectat. Median este cusut șir în zig-zag de mărgeluțe transparente. Capetele celor patru panglici sunt atent finisate cu cusătură tip feston în alternanță cromatică roșu-roz.

Bortenul cu numărul de inventar 2577 P (Fig. 11) prezintă pe buza superioară dantelă din șnururi textile colorate și fir metalic, șirag de

Fig. 11. *Borten* (nr. inv. 2577 P).
Vedere spate

mărgeluțe cromate (se mai păstrează doar pe zona de spate, dar sunt încă prezente buclele firului care ancora șiragul de mărgeluțe de *Borten*) și ace cu capete colorate. Spatele (circa un sfert din circumferința *Bortenului*) este decorat pe înălțime cu o compoziție florală geometrizată plasată în oglindă de la centru spre exterior, cu flori din mărgeluțe din sticlă, plastic și nisip colorate, cu forme și fațete multiple; flori decupate din folii metalice sau de plastic, intercalate de meandre din mărgeluțe mici și șireturi metalice. Toate acestea sunt cusute direct prin cartonul *Bortenului*, la interior putându-se urmări firele de prindere.

Din păcate, acest obiect nu mai păstrează panglicile originale, la momentul analizei acesta mai având atașate doar panglicile de legare pe cap. Acestea sunt albastre, înguste, dublate în partea superioară (vizibilă) cu fragmente de panglici cu decor floral.

Interiorul celor două *Bortene* este decorat prin răsfrângerea peste margini a catifelei de la exterior spre interior, formând aici două borduri

late sus-jos. Cele două borduri sunt unite cu material textil colorat. Zona superioară, interioară, este decorată fie cu dantelă metalică îngustă (2567 P), fie cu șiret metalic împletit, prins în meandru circular (2577 P).

În contextul celei de a doua clasificări, în funcție de obiceiurile religioase, amintim *Bortenele* cu panglici negre purtate la înmormântări sau în perioada de doliu. În cazul ceremoniilor sau comemorărilor funerare, acestea erau adaptate momentului solemn. În acest context se renunță la panglicile colorate care se înlocuiesc cu panglici cu o gamă cromatică sobră, cernită.

Bortenele cu numerele de inventar 7488 P și 2227 P sunt două exemple elocvente de versatilitate a acestor elemente vestimentare. *Bortenul* cu numărul de inventar 7488P (Fig. 12) este din catifea neagră, căptușit la interior cu material albastru și decorat cu trei rânduri de dantelă metalică de diferite lățimi (jumătăți de fluture). Panglica asociată lui este lungă de trei metri și lată de șapte centimetri. Aceasta este confecționată din catifea neagră, garnisită pe margini cu pasmanterie metalică îngustă, cusută manual. De-a lungul ei sunt aplicate, la distanțe egale, prin coasere înaintea acului, elemente textile florale bej-argintiu cu accente movulii. Vizual, acestea creează impresia de broderie în relief, când, de fapt, sunt elemente decupate și adăugate pentru accent de culoare.

Fig. 12. *Borten* și panglică (nr. inv. 7488 P)

Bortenul cu numărul de inventar 2227 P (Fig. 13) păstrează încă panglica neagră atașată la spate. Panglica lungă este pliată la mijloc, formând un triunghi. Baza triunghiului este prinsă de marginea superioară, cu vârful îndreptat spre pământ.

Fig. 13. *Borten* (nr. inv. 2227 P). Decorație spate

Capetele libere, lungi ale panglicii astfel rezultate sunt petrecute unul peste altul, formând o cruce pe zona mediană înaltă a *Bortenului*, restul de material este lăsat să curgă pe spate, unit pe lizierele interioare până aproximativ la mijlocul spatelui. Pentru a oferi stabilitate și ținută acestui ornament, toată zona superioară este dublată, prin coasere înaintea acului, „pe sandviș” de material textil, hârtie albastră și carton bej. Metoda de prindere a pasmanteriei de tocă este prin înfigerea de ace de gămălie în carton. Pe buza superioară a cilindrului, câteva ace de gămălie mai păstrează capetele decorative colorate – flori mici din plastic, mărgeluțe etc. Marginile exterioare ale panglicilor sunt fixate cu două rânduri de ace cu gămălie argintie. Astfel se creează două rânduri paralele pe fiecare margine, oferind un aspect prețios al spatelui. De la baza *Bortenului* până la desprinderea celor două brațe, panglica este decorată cu șapte rânduri de ace cu gămălie, plasate la distanțe aproximativ egale, înfipte în aceasta în rânduri transversale. Nu avem cunoștință dacă acest tip de ornare era pur estetic sau avea un simbolism aparte.

Totuși, în ambele cazuri observăm, prin modul fin de decorare a panglicilor, o subtilă eludare a regulilor stricte impuse de canoane.

Timpul ritualic al nunții, eveniment de mare încărcătură simbolică, începe cu mireasa îmbrăcată în port de fată, cu *Borten*, pe care e prinsă coronița de lămâiță.

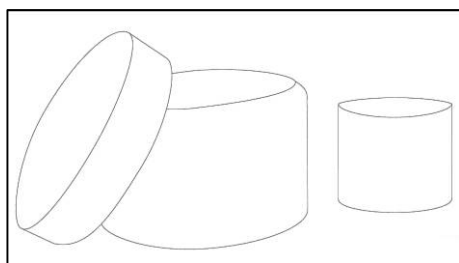

Fig. 14. *Borten* și cutie de *Borten*
(desen OCAD)

Cununile semnalau, prin prezența lor trecătoare, momente deosebite din viața tinerei căsătorite. Acestea erau lucrate din felurite materiale, la care apoi erau asociate flori naturale. În unele localități cununa era păstrată într-un tablou înrămat la loc de cinste în camera cea bună, iar *Bortenul* se depozita într-o cutie

special confecționată din lemn de brad (Fig. 14).

Ca și în cazul celorlalte ceremonii emblematice, *Bortenul* de mireasă este, de fapt, o readaptare a *Bortenului* de fată confirmată. Acesta este decorat în funcție de regiune, fie cu cunună de lămâiță, flori albe – semn al miresei, plasat pe buza superioară, fie cu coroană bogată prinsă vertical, la spate, de *Borten* și formând o aureolă complexă în jurul capului miresei (Fig. 15).

Fig. 15. Miri sași, Slimnic, județul Sibiu.
Arhiva de imagine a Muzeului ASTRA

Bortenul de mireasă cu numărul de inventar 7006 P face parte din a doua categorie de cununi de mireasă. Toca de catifea neagră are o înălțime de cincisprezece centimetri și un diametru de optsprezece centimetri. La spate, *Bortenul* prezintă o deschidere reglabilă de cca opt centimetri. Capetele sunt fixate cu sârmă în partea inferioară și în cea superioară. Interiorul este căptușit cu două tipuri de material textil: mătăsos, gri albastru, în partea superioară, și bumbac roșu, în partea inferioară. De baza interioară (zona frunții) este lipită o bandă de vinilin, decupată pe marginea superioară cu arcade zimțate. Nici aici nu lipsesc cele două șiruri de dantelă tip ciocănele din fire metalice.

Coroana de mireasă este poziționată vertical la spatele *Bortenului*. Zona din spate (cca un sfert din circumferință) este încastrată în deschiderea din mijloc a coroanei. Pentru a evita căderea, armătura coroanei este cusută cu fir negru textil de pereții de carton. Coroana se distinge atât prin dimensiunile impresionante – treizeci și șase centimetri înălțime, treizeci și trei centimetri diametru și o circumferință a brațului ornamental de cca cincisprezece centimetri –, cât și prin somptuozitatea estetic-cromatică. În ziua nunții, coroana era completată probabil cu frunze naturale și flori din grădină. Nelipsita panglică mătăsoasă, lungă, este prinsă de spatele *Bortenului* cu ace de vălitură.

Nu putem să nu admirăm eleganța cu care cele mai iubite flori își fac apariția în decorarea acestei podoabe: trandafiri maturi, boboci proaspăt înfloriți și bobocei, bujori, campanule, panseluțe, nu-mă-uita, floare de colț, gerbera, maci, lămâițe, lăcrămioare, mazăriche etc., completate de crenguțe și frunze variate. Alături de ele, oferind sclipiri și jocuri cromatice aparte, globulețe aurii, argintii și roșii, beteală și fire metalice, completează extravaganța elevație. Deși astăzi culoarea este mult estompată de trecerea timpului, ne putem imagina impactul vizual cromatic fabulos pe care această coroană și, nu în ultimul rând, posesoarea sa îl vor fi avut asupra privitorului. Nuanțele de auriu, argintiu, alb, bej, galben, degradeuri de la roz pudrat la ciclame, de la orange la roșu aprins, de la verde deschis la verde smarald, albastru ceruleu până la albastru cobalt, mov, sunt puse în valoare de texturile diferite ale materialelor utilizate: fine, rugoase, cărnoase, lucitoare (Fig. 16).

Fig. 16. *Borten* (nr. inv. 7006 P). Vedere laterală

Pe lângă efectul coloristic deosebit, nu sunt de neglijat nici metoda de construcție a elementelor decorative și nici modul lor de asamblare în acest tot unitar complex. În realizarea florilor observăm o varietate de materiale: hârtie simplă, cerată, argintată, bumbac simplu sau cerat, mătase fină, plastic, ceară, dar și detalii sclipitoare date de mărgelile de sticlă, plastic și fire metalice. Prin urmare, coroana include boboci rezultați din vată de bumbac sau papier mache înveliți în mătase fie ea naturală sau vegetală; maci, nu-mă-uita, lăcrămioare, campanule decupate din bumbac sau hârtie colorată, în forme recunoscutibile, presate la cald și apretate pentru a oferi detalii identitare; panseluțe, boboci, din catifea colorată, gerbere din lamé sau hârtie colorată, trandafiri din mătăsuri și hârtie, flori de colț din ceară, frunze delicate obținute dintr-o varietate de materiale naturale sau sintetice (Fig. 17). Elementele globulare sunt din sticlă sau plastic aurit, argintat sau roșu, iar mazăricea albă, ca și în cazul *Bortenului* de Bistrița, este confecționată din ipsos și ceară. Toate aceste componente sunt atent prinse pe tije de sârmă fină, învelite în fire textile sau hârtie colorată. Spațiile goale dintre elemente sunt umplute cu beteală aurie și fir metalic. Armătura coroanei este realizată din joarde de lemn arcuite, strânse împreună și învelite în fir roșu. Capetele joardelor sunt tensionate în partea inferioară cu panglică roșie.

Fig. 17. *Borten* (nr. inv. 7006 P).
Detaliu coroană

Plecând de la extravaganța cromatică a coroanei, considerăm că tânăra mireasă era, într-adevăr, o apariție deosebită în comunitatea predominantă de alb și negru, extrem de calibrată și pretențioasă cu detaliile colorate.

Trecând din zona esteticului, ne orientăm atenția asupra modului de confecționare. Metoda de confecționare a *Bortenelor* este una similară în comunitatea săsească din Transilvania. Prin analiza morfologică a elementelor constitutive putem observa existența

anumitor pași de confecționare care sunt respectați indiferent de abordarea stilistică decorativă. Astfel, toate *Bortenele* analizate în acest studiu conțin o bucată dreptunghiulară de carton rigid care oferă posibilitatea construirii formei dorite. Pentru asamblarea *Bortenului*, cartonul gros de cca cinci milimetri este modelat pe lungime, în formă cilindrică (pe circumferința capului, lățimea acestuia devenind înălțimea tocii). Înălțimea este una variabilă, între opt și șaptesprezece centimetri, circumferința putând fi mai largă sau mai strâmtă – respectând regulile zonei.

La exterior invariabilă este catifeaua închisă la culoare, de preferință neagră. Fața *Bortenelor*, supusă unor reguli stricte, fără drept de încălcare, este îmbrăcată exclusiv în catifea, fiind singurul material permis. În schimb, în alegerea culorii sunt permise negru sau bordo (cum este cazul *Bortenului* de Gușterița), dar și aceasta este dictată de regulile sociale. Rarisim, cu puternică influență orășenească sau specific zonei Bistrița, apar decorații brodate sau aplicate.

Interiorul piesei este căptușit cu materiale textile colorate: roșu și albastru, maro etc. Apar, de asemenea, elementele decorative cusute în rânduri concentrice – dantele metalice din fire argintii sau aurii, șireturi metalice împletite plasate de preferință spre partea superioară. Când vorbim de interior, observăm că strictetea de la exterior este îndulcită. Aici este permis (totuși, în limita unor reguli) modul de exprimare estetică impus de rafinamentul posesoarei și de statutul social al familiei – cu cât mai bogat interiorul, cu atât mai bogată/ mai importantă în societate familia fetei. Interiorul este căptușit cu materiale textile, decorative, colorate, dispuse în succesiune pe înălțimea *Bortenului*, dantele și șnururi metalice, panglici și benzi decupate după model. Astfel, în componența *Bortenului* se creează o structură din trei straturi obligatorii (funcționale și decorative, deopotrivă). Acestea sunt unite între ele prin cusături, se tensionează între ele și se susțin unele pe altele: carton rigid îmbrăcat complet de materiale textile (interior și exterior).

Analizând pașii de construcție, observăm că în toate cazurile studiate catifeaua (de la exterior) este supradimensionată în raport cu lățimea cartonului. Marginile catifelei sunt răsfrânte peste marginile

longitudinale ale cartonului (Fig. 18). Remarcăm câteva metode de ancorare și tensionare a acesteia pe suportul rigid. O metodă este aceea în care catifeaua este suficient de lată încât marginile pliate la interior să poată fi prinse între ele prin cusătură oblică executată cu pas mare (spațiul gol dintre ele fiind mic). Pentru a acoperi inesteticul ancorării, este cusut deasupra un material textil colorat sau pasmanterie lată. Așa s-a procedat și în cazul Bortenelor de Gușterița și de Bistrița; la interior, peste catifea s-a cusut manual, în tehnica pas oblic, pasmanterie lată sau material decorativ de-a lungul lizierelor lungi, cu fir textil alb (Gușterița), respectiv negru (Bistrița).

Fig. 18. *Borten* (nr. inv. 2252 P).
Detaliu – catifea și căptușeală

O a doua metodă este cea în care catifeaua este doar ușor supradimensionată în raport cu lățimea cartonului. Prin plierea spre interior a marginilor, acestea vor forma două benzi decorative sus-jos. Catifeaua se poate tensiona astfel:

1. Marginile catifelei sunt ancorate una de alta (dintr-o muchie în alta) prin cusătură oblică (prințând la interior cartonul), ca mai apoi să fie acoperite de căptușeala decorativă.

2. La interior, de marginile catifelei este cusut material textil decorativ. În acest caz, asamblarea pornește din partea de sus, fapt susținut de cusăturile invizibile¹⁷ din această zonă. În partea inferioară, *Bortenele* sunt încheiate de fiecare dată cu cusătură manuală în punct oblic. Această cusătură vizibilă ne confirmă faptul că încheierea se făcea direct pe carton (cartonul era introdus după ce învelișul fusese realizat). Totuși, trebuie să menționăm că integritatea structurală a *Bortenelor* studiate nu ne-a permis să observăm dacă marginea inferioară a catifelei este lipită de carton sau este ancorată cu fire, acestea neavând degradări în zona respectivă prin care să accesăm straturile intermediare.

¹⁷ Cusătura invizibilă este în acest caz unirea a două materiale prin coaserea marginii pe dosul celor două. După întinderea celor două, pe față cusătura de unire nu va fi vizibilă, cotoarele marginale și cusătura rămânând pe spate.

Pentru a masca metoda de ancorare din partea inferioară, în unele cazuri aceasta este acoperită cu bandă textilă sau vinilin, dublă sau simplă, decupată cu zimți sau cu arcade zimțate. Banda este fie lipită, fie cusută manual cu punct oblic.

Fig. 19. *Borten* (nr. inv. 11148 P).
Detaliu – dantelă metalică

Decorarea interiorului se face de la zona mediană spre extremitatea superioară, cu unul sau mai multe rânduri concentrice, paralele, de dantelă metalică, mai lată sau mai subțire, în funcție de zona etnografică. În zona de sud a Transilvaniei se constată o apreciere a dantelei metalice tip ciocănele, confecționată din

împletirea de lame subțiri, fire aurii, argintii și paiete colorate (Fig. 19).

În cele mai multe cazuri analizate întâlnim similitudini tehnice de prindere a dantelei, combinație de cusătură oblică și înaintea acului cu fir textil subțire alb, bej. În cazul *Bortenului* de Gușterița, dantelele sunt cusute mecanic. La final, capetele înguste ale catifelei sunt pliate spre interiorul cilindrului, unde sunt cusute de căptușeală. Constatăm în unele cazuri o cusătură neglijentă, uneori chiar grosieră, atât ca tehnica și fir, iar în altele o atenție sporită în execuția îmbinării și a decorării.

Fig. 20. *Borten* (nr. inv. 2567 P).
Vedere de sus – cilindru închis complet

Prin plierea marginii spre interior a catifelei, pe ambele capete înguste se formează o fantă între straturi. Prin această fantă sunt trecute firele, șnururile, sârmele profilate în U, care fac legătură și creează circumferința. Astfel, capetele cartonului sunt adunate la spate și, în funcție de regiune, acestea pot fi la distanță reglabilă, cum sunt *Bortenele* din zona Sibiului, la distanță prestabilită cu placă la spate (introdusă în această deschidere) din carton, carte poștală, sau unite, cum sunt cele de Bistrița (Fig. 20).

Toca astfel rezultată este gata pentru a primi ultimele elemente de decor în funcție de regulile impuse de societatea săsească din care provine. Astfel avem atașate, prin coasere sau cu ace, panglici colorate, schimbabile în funcție de eveniment, așa cum am observat mai sus.

Concluzionăm prin această analiză că deși extrem de simple la prima vedere, *Bortenele* implică tehnici precise de asamblare și o cunoaștere a proprietăților fizice ale materialelor, respectate de pălărierii de la oraș din întreaga Transilvanie. Atenția pentru detalii se observă în mascarea elegantă a imperfecțiunilor de tehnică (ancorări, îmbinări și cusături grosiere etc.), prin aplicarea de elemente decorative. Chiar și cusăturile grosiere și sârmele inestetice de la spate sunt acoperite/învelite în materiale prețioase, panglici și șireturi (Fig. 21). De asemenea, se remarcă repetarea acelorași tehnici de coasere (indiferent de regiunea în care a fost confecționat), adaptate în funcție de zona de intervenție în confecționare și servind estetic obiectului.

Fig. 21. *Borten* (nr. inv. 7006 P).
Detaliu – zona inferioară

Prin port, comunitatea săsească din Transilvania se ierarhizează social în funcție de poziția statutară în societate, dar și prin criteriul de vârstă, respectând cu strictețe „semnele distinctive” prescrise de tradiție și de canoanele impuse de obște. Femeile căsătorite se îmbracă altfel decât fetele, iar femeile în vârstă altfel decât cele tinere. Acest fapt se evidențiază prin culoarea veșmântului și podoabele sale, însă cel mai evident prin acoperământul capului. Fetele mai tinere poartă căița cu volănașe. Fetele confirmate își legau părul cu o bentiță și își puneau *Bortenul* la biserică¹⁸. Femeile căsătorite își acopereau în întregime părul cu o căiță sau cu un batic, iar la biserică purtau un voal prins elaborat în jurul capului sau o basma albă din in. Metodele de confecționare și ornamentare sunt supuse unor reguli stricte, în mare parte similare în tot perimetrul transilvănean, dar care, cu pricepere și subtilitate, sunt sensibil eludate, pentru a face loc cochetăriei feminine și afirmării statutare sociale în comunitate a familiilor acestora.

¹⁸ Ortrun Scola, Gerda Bretz-Schwarzenbacher, Annemarie Schiel, *op. cit.*, p. 14.

Portul săsesc este somptuos și bogat, cu accente cromatice rafinate. Aceste caracteristici sunt determinate și de contactul cu orașul, de situația economică a populației, de materiile prime întrebuințate la confecționarea lui, de produsele fabricate, adaptate la trebuințele practice și la gustul țăranelor și de piesele provenite din rândul naționalităților conlocuitoare¹⁹.

Dacă la începutul secolului al XX-lea *Bortenul* era considerat parte componentă a portului de confirmare a fetelor tinere, în ziua de astăzi acesta și-a pierdut din valoarea ritualică, fiind folosit doar ca element distinctiv în ceremoniile comunităților săsești.

Cercetarea colecției de *Bortene* din patrimoniul Muzeului ASTRA a condus la identificarea și evidențierea mai multor aspecte – morfologice, stilistice – specifice acestui tip de acoperământ de cap. *Bortenul* ne parvine din negura timpului pe filieră germană. Este o piesă adaptabilă cerințelor religioase și comemorative. De el sunt asociate povești care descriu fapte de curaj sau care impun posesoarelor reguli de conduită morală stricte și asumate. *Bortenul* este dedicat unei vârste de tranziție, de la inocența adolescentină la maturitatea responsabilă. Este asociat cu căutarea și formarea caracterului moral individual prin preluarea regulilor și conștientizarea lor, raportate la așteptările societății. Momentul de renunțare simbolică la *Borten* și preluarea *văliturii* este acela al pierderii definitive a inocenței copilei și pășirea conștientă într-un nou ciclu de viață, cel de femeie căsătorită și, evident, de viitoare mamă.

¹⁹ *Ibidem.*